

سرخن

مطالعه تاریخ علوم دوره اسلامی به‌ویژه تاریخ ریاضیات و نجوم در نیم قرن اخیر عمدتاً به وسیله دانشمندانی از اروپا، اتحاد شوروی پیشین و امریکا آغاز شده و گسترش یافته است. در غرب پروفیسور ادوارد استوارت کندی، در شوروی پیشین باریس روزنفلد و آدولف یوشکیویچ و در ایران ابوالقاسم قربانی پیشگامان این پژوهش‌ها بودند. درینا که اکنون همه آنها چشم از جهان فرو بسته‌اند. نام‌های دیگری چون احمد سلیم سعیدان (فلسطینی ساکن اردن)، آیدین صابیلی (از ترکیه) و غلامحسین مصاحب از ایران را نیز می‌توان ذکر کرد. در ایران علاوه بر قربانی و مصاحب که کارشان بدیع و اصیل بوده، باید به ترجمه کتاب‌های ارزشمندی از پژوهشگران خارجی به دست مترجمان توانایی چون احمد آرام، احمد بیرشک و پرویز شهریاری اشاره کرد.

اما امروز با چشم‌انداز تازه‌ای در داخل و خارج کشور رو به رو هستیم. فعالیت مراکز پژوهش تاریخ علوم دوره اسلامی در غرب و کشورهای حوزه شوروی پیشین عموماً متوقف یا در حال کاهش است و به‌ندرت رشدی در آن دیده می‌شود. برای بسیاری از پیشگامان این حوزه پژوهش که برشمردیم، جانشین مناسبی پیدا نشده است. مؤسسه «تاریخ علوم عربی» در دانشگاه حلب (سوریه) حتی پیش از جنگ ویرانگر کنونی دوران شکوفایی خود را پشت سر گذاشته بود و درخشش چشمگیری نداشت. دانشگاه امریکایی بیروت که زمانی با محوریت پروفیسور کندی مرکز فعالی بود، ده‌ها سال است که در این زمینه فعالیت محسوسی ندارد. در فرانکفورت هم که تا چندی پیش از مراکز عمده پژوهش در علوم دوره اسلامی بود آینده روشنی پیش رو نیست. در حال حاضر دانشگاه مک‌گیل در مونترآل (کانادا) و دانشگاه بارسلون (اسپانیا) به‌ترتیب به محوریت پروفیسور جمیل رجب و پروفیسور خولیو سامسو از مراکز فعال در این حوزه هستند.

در هند سال‌هاست که پژوهش و انتشارات مداومی در تاریخ علم وجود دارد که طبعاً بیشتر به تاریخ علوم در هند متمرکز است و در عین حال پیوندهایی با تاریخ علوم در ایران دارد. در ژاپن هم کارهای ارزشمند ولی محدودی در حوزه تاریخ علوم دوره اسلامی انجام می‌شود که بخش عمده آن در نشریه اسکیموس^۱ به چاپ می‌رسد.

اما در ایران با تأسیس پژوهشکده تاریخ علم (حدود ۱۵ سال پیش) و انتشار مجله تاریخ علم (از ۱۰ سال پیش) دوران تازه‌ای در پژوهش تاریخ علم آغاز شده است. علاوه بر این، پژوهشگاه علوم انسانی و مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه هم در این رشته دانشجوی دکتری می‌پذیرند.

بخشی از دانش‌آموختگان این مراکز پس از گذراندن دوره تحصیل بر اساس انگیزه‌ای که از آغاز داشته‌اند به پژوهش در تاریخ علم ادامه می‌دهند. انتظار می‌رود بخشی از آنان در این حوزه به کار مداوم و جدی بپردازند. با وجود همه دشواری‌ها از جمله کمبود مدرس مناسب (که با ورود دانش‌آموختگان ممتاز به صحنه به‌تدریج برطرف می‌شود) و محدودیت منابع مالی و اشکالات اداری و سازمانی، آنچه در همین مدت حاصل شده قابل توجه و مایه امیدواری است. باید به بازگشت تنی چند هم که در خارج از کشور دوره دکتری تاریخ علم را می‌گذرانند، امیدوار

^۱ SCIAMVS

بود و برای تحقق این امیدواری، شرایط را آماده کرد.

پروفسور کندی در پایان کتاب پژوهشی در زیج‌های دوره اسلامی نوشته است: «محصول به‌راستی فراوان است، دروغا که دروگران اندکند». حالا باید چشم‌به‌راه بود که افزایش کمی و کیفی پژوهشگران تاریخ علم در ایران منجر به کاری کارستان شود. کاری که به‌ناگزیر باید آهسته و پیوسته صورت گیرد.

در آستانه این تحول کمی و کیفی باید مراقب پاسداری از معیارهای پژوهشی نیز بود. گسترش روحیه همکاری، ایجاد زمینه رقابت سالم و حاکم شدن شایسته‌سالاری، شرایط تحقق امیدها را فراهم می‌کند. به این موارد باید «اعتقاد و پایبندی عملی به گردش آزاد اطلاعات و تبادل علمی بر اساس منش کریمانه علمی» را هم بیفزاییم. در عصر ارتباطات فراگیر جهانی، جایی برای تنگ‌نظری و انحصارطلبی علمی باقی نمی‌ماند. مواردی از نگرش نادرست نسبت به تاریخ علم هم اینجا و آنجا دیده می‌شود که به دو مورد آنها می‌پردازم:

۱- همانند آنچه در بسیاری از شاخه‌های پژوهش دیده می‌شود، پخته‌خوارانی هستند که در جستجوی راه میان‌بری برای رسیدن به نام و نان به‌راحتی حاصل کار دیگران را ابزار پیشرفت خود قرار می‌دهند (نگاه کنید به موردی که در پانویس صفحه اول مقاله «ظهور مدرنیته علمی در ایران» ذکر شده است). چنین کسانی علاوه بر نداشتن دانش و صداقت و آگاهی، لذت کار علمی اصیل را نچشیده‌اند. علمی که «تو را از تو بستاند» چنان جذاب و شیرین است که به گفته مؤلف یواقیت العلوم: «اگر شاهان از لذت علم ما خبر داشتندی، از ما به شمشیر ببردندی». برای این کجروان که در خوش‌بینانه‌ترین داوری، قربانی ناآگاهی‌اند، تاریخ علم یعنی علمی در سطح دوره راهنمایی به علاوه مقداری تاریخچه و سرگذشت‌نامه.

با چنین برداشتی است که می‌توان بدون پایه و مایه وارد میدان شد، کتاب چاپ کرد و آموزش و پژوهش تدارک دید. پرورده‌شدگان چنین مکتبی مناسب‌ترین افراد برای سرقت علمی، کتاب‌سازی، پخته‌خواری و ویران‌گری علمی‌اند. این سوداگران علم، اگر از اعتماد به نفس و حمایت کافی برخوردار باشند جرئت تخطئه کارهای اصیل را هم خواهند یافت.

۲- این برداشت نادرست است که تاریخ علم چاشنی علم جدی و تعدیل‌کننده دشواری و تلخی آن است. باز باید از لئوپولد اینفلد، فیزیک‌دان مجارستانی اینشتین نقل قول کنم: «کسی که طعم پژوهش را چشیده است، آن را با قدرت هم عوض نمی‌کند». بیرونی هم هزار سال پیش گفته است: «علم به خودی خود خواستنی است و شادی راستین جز به آن فراهم نشود» (مقدمه تحدید نه‌ایات الاماکن، ترجمه احمد آرام). آموزش مباحث علمی اگر از طریق کتاب‌های مناسب و با روش درست و به دست مدرسان آگاه و علاقمند و آسوده‌خاطر انجام شود، همانند بازی و گردش موجب شادابی و همانند شعر و موسیقی صیقل‌بخش روان آدمی است. از این فراتر می‌توان رفت. شوق دریافت و کشف حقیقت حتی می‌تواند در دوره‌های دشوار زندگی همچون سپری در برابر حرمان‌ها، سرخوردگی‌ها و شکست‌ها عمل کند. پرداختن خیام به مسائل دشوار ریاضی ای بسا که به او کمک می‌کرد تا «عقل فضول‌پیشه را خواب» کند. کسی که به کار علمی جدی و اصیل در هر رشته و در هر سطحی مشغول باشد، بیشتر به نتیجه و کاربرد تلاشش فکر می‌کند تا بازده مادی و تأثیر در ارتقای شغلی. ای بسا که حتی نتوان با پرداخت هیچ مبلغی او را از انجام پژوهش خود منصرف کرد.

ماهیت بینارشته‌ای تاریخ علم و این که هم با علوم دقیق و هم با علوم انسانی سر و کار دارد، بر جذابیت این رشته می‌افزاید و آرزومندم با ورود نیروهای تازه‌نفس صادق و کوشا و مشتاق، شاهد رونق روزافزون این رشته علمی در ایران باشیم.